

התודעה היהודית בתיכון הממלכתי*

א. הרקע להתעוררות שאלת "התודעה היהודית"

בסעיף 44 בקווי היסוד של הממשלה מיום י"ח במרחשוון תשט"ז קבעה הממשלה, כי "בחינוך היסודי, התיכוני והגבוה תדאג הממשלה להעמקת התודעה היהודית בקרב הנוער הישראלי, להשרשתו בעבר העם היהודי ובמורשתו ההיסטורית ולהגברת זיקתו המוסרית ליהדות העולמית מתוך הכרת שותפות הגורל והרציפות ההיסטורית המאחדת את יהודי כל העולם לדורותיהם ולארצותיהם".

הנהגת "התודעה היהודית" בחינוך הממלכתי עוררה סערה בקרב ציבור המחנכים ובציבור הרחב. היו שראו בהנהגת התודעה מגמה של שיבה אל הדת, שממנה ניתקה עצמה החברה החילונית, והיו שראו בה פשרה הכרחית עקב יחסו השלילי של הנוער כלפי המורשת היהודית, זהותו היהודית והלאומית ויהדות התפוצות.

בסעיף ב' בחוק החינוך הממלכתי תשי"ג, הקובע את מטרות החינוך הממלכתי, נאמר, כי "החינוך הממלכתי מושתת על תרבות ישראל...". המחוקק לא קבע "מורשת ישראל", "תורת ישראל" או "מסורת ישראל". פשרה זו נעשתה, כנראה, בשל חילוקי הדיעות על תכניה של אותה תרבות ישראל.

ביה"ס נתבע להתמודד עם החינוך ליהדות ללא הגדרת מטרות ברורות. זאת ועוד, התנועה הציונית לא הכריעה בשאלת מקומה של היהדות במדינה שבדרך. הציונות כתנועה פוליטית מרדה בגולה שהייתה דתית ביסודה, ושהוצגה על-ידיה בפני הנוער בצורה שלילית.

זו, כנראה, אחת הסיבות לכך שבשנים שקדמו להקמת המדינה, ובשנים הראשונות לקיומה, לא נלמדו בבתי הספר נושאים ומושגים הקשורים לדת היהודית. ההתייחסות הדור-משמעותית לגולה וליהודים הדתיים בגולה גרמו לכך, שמושגי יסוד ביהדות לא נלמדו בבתי הספר, והנוער בארץ גילה אדישות כלפי יצירות תלמודיות ומדרשיות וכלפי כל מה שחותם של "גלותיות" הודבק עליו.

התנ"ך נשאר המקור היחיד כמעט לעיצוב דמותו היהודית של הנוער. ואין זה מקרה, שהתנ"ך תפס מקום נכבד ביותר בתכניות הלימודים. מן התנ"ך שאבה מערכת החינוך הממלכתי ערכים סוציאליים, אפוס לאומי, מוסר, ביטוי לעצמאות לאומית של העם היושב על אדמתו ועוד.

בשנת 1975 פרסם משרד החינוך הנחיות ותכניות לימודיות ל"העמקת התודעה היהודית בבית-הספר הממלכתי". שלוש מטרות לימודיות וחינוכיות צוינו בהן:

1. הכרת יהדות התפוצות — במגמה להעמיק את הכרתו של הנוער ברציפות קיומו של העם.
2. הכרת יהדות התפוצות — במגמה להגביר את זיקתו של הנוער ליהדות זו.

* מאמר זה הוא פרי מחקר של עבודת M.A. בנושא: התודעה היהודית בחינוך הממלכתי, בהדרכת פרופ' אי שטרן ופרופ' די רפל, אוניברסיטת "בר-אילן", רמת-גן תשמ"ב.

3. הגברת לימוד התורה בבית-הספר על-ידי הנהגת שיעורים בפרשת השבוע, לימוד שיטתי וקבוע של האגדה, וכך טיפוח הווי חברתי בבית-הספר בצמוד לימי חג ומועד.

כדי להסיר כל ספק, הודגש בחוזר מנכ"ל, כי "התכנית אינה באה לשנות ממהותו של בית-הספר הממלכתי כבית ספר לאומי, שלא כיוון ולא יכוון לחינוך לדת, כשם שלא כיוון ולא יכוון לחינוך נגד הדת" (70, עמ' 19).

החלטת הממשלה והפירוש לה בחוזר המנכ"ל מעלים שאלות אחדות:

א. האם יש לראות בהחלטת הממשלה תשובה חדשה לשאלות ישנות בדבר היחס אל היהדות וערכיה, או שמא היא תשובה לשאלות חדשות שהתעוררו ביחס ליהדות, ערכיה ועקרונותיה בזיקה למעשה החינוכי. ואם כן, מה ראתה הממשלה צורך להחליט החלטה מיוחדת?

ב. היש לראות בהחלטה (ובביצועה) תולדה של גישתה הבלתי מכרעת של הציונות המגשימה לבעיית מקומה של הדת היהודית, ברעיון התחייה הלאומית ובתרבותה של החברה היהודית העתידה לקום בארץ ישראל?

ג. היש לראות ברעיון "התודעה היהודית" מעין הסכמה לאומית, בהיעדר הסכמה בדבר מקומה של הדת ומורשתה הרוחנית בחברה הישראלית?

ד. האם רעיון "התודעה היהודית" נובע מדאגה מפני בורותו של הדור הצעיר שנתחנך על ברכי הציונות המגשימה בכל הקשור למורשת היהדות?

ה. מה הקשר בין הקמת המדינה ל"תודעה היהודית"? האם עצם ההקמה מצריכה התמודדות מחודשת עם הנושא, או שמא גם בלעדיה היה צורך בבדיקה יסודית מחודשת של היחס אל היהדות בחינוך הממלכתי ובחברה בכלל?

אנו מניחים, כי שאלת "התודעה היהודית" עמוקה הרבה יותר מההסברים הרשמיים שבהחלטת הממשלה ובתכנית הלימודים. הנהגת "התודעה היהודית" היא, לדעתנו, ביטוי להתלבטויות ביחס לדת ומורשתה למן תקופת ההשכלה, כלומר בתקופת המעבר מהחברה המסורתית לחברה המודרנית. אנו רואים ב"תודעה היהודית" ניסיון לתת תשובה לבעיית השניות שביסודה של ההווה התרבותית-לאומית המתחדשת במדינה, ולהיענות חלקית לצרכיה הרוחניים.

מטרות מאמר זה הן אפוא:

א. לתאר באופן ביקורתי את הרעיונות המונחים ביסוד "התודעה היהודית" בחינוך הממלכתי.

ב. לתאר את התפתחותו של החינוך ל"תודעה יהודית" בחינוך הממלכתי.

ג. לבדוק את אמצעי ההדרכה (תכניות לימודים) וספרות העוזר בנושא "התודעה היהודית".

ד. לבדוק את פעילותו ומבנהו הארגוני של "המרכז לטיפוח התודעה היהודית".

בירור הנהגת "התודעה היהודית" בחינוך הממלכתי בשנות החמישים כרוך בשני גורמים מרכזיים:

1. ערכי "דור המייסדים" (בעיקר העלייה השנייה).

2. "דור ההמשך" ומבוכתו הרוחנית.

שני אלה משמשים, לדעתנו, רקע להתעוררות שאלת התודעה היהודית.

דור המייסדים פרק עול המצוות. הערכים והאתגרים החדשים היו: שיבת ציון, מולדת, חלוציות, בניין הארץ ופיתוחה, כיבוש השממה. במישור התרבותי ביקשו בני הדור להחיות את היהדות כתרבות שלמה. לדידם, הוויית-החיים בארץ קובעת, ועתידה לקבוע, את דמותה של אותה תרבות יהודית אשר חוויית היהדות כתרבות תעמוד במרכזה.

הקמת המדינה יצרה בקרב חלק ניכר של החברה הישראלית – אולי ברובה – תחושה שהרעיון הציוני הוגשם כמעט במלואו. דיעה זו החלישה את השפעת הערכים שהנחו יחידים ותנועות בתקופת היישוב (לפני הקמת המדינה). בקרב המחנכים נשמעו קולות שקראו לחנך את הנוער לערכים כמו הזיקה לעם, לארץ ולמסורת היהודית, במיוחד כאשר נוכחו לדעת, כי הנוער פונה עורף לעם היהודי בתפוצות, וכי ידיעותיו ביהדות ובמסורתה הן דלות ביותר.

בציבור קיננה ההרגשה, שהדור הצעיר נקלע למבוכה רוחנית. הלאומיות כבר נתגבשה, ולאחר כינון המדינה הפכה לחלק מן המציאות. עוד רעיון זה מתבסס ונחשב לטבעי, וכבר קמו עליו עוררים. הדיעה, שלאומיות אינה אלא לאומנות ולכן נחשבת לשלילית, מצאה לה מהלכים בנוער. ומאידך גיסא, הבורות והריקנות מערכי היהדות המסורתיים צפנו בחובם את הסכנה שהנוער הישראלי יינתק ממורשתו ומהעם שבגולה. בתנועת התחייה הלאומית פעלו שתי אסכולות מרכזיות ביחס לשאלת הדת והמסורת: האחת ביקשה לתת לגיטימציה לרעיונותיה ולשאיפותיה לתחייה בארץ ישראל, על ידי חיזוק הקשר עם המורשת היהודית הרוחנית, תוך דבקות בתולדות ישראל, בתוכני התרבות היהודית, בלשון העברית וספרותה. היא אימצה את הרעיון שזיקת היהודי החילוני למסורת היהודית איננה זיקה שלילית (לפחות להלכה). אסכולה רעיונית שנייה, אשר אחד מנציגיה הבולטים הוא יוסף חיים ברנר, שללה כל קשר בין הדת לתחייה הלאומית בארץ ישראל.

ב. בעיות בתודעה היהודית היבטים רעיוניים וחברתיים

הוויכוח על היחס אל הדת והמסורת היהודית הוא ביסודו ויכוח על התוכן התרבותי של החברה היהודית, והוא התחולל בתנועה הציונית למן היווסדה. לאחר הקמת המדינה נמשך הוויכוח במסגרת מלחמה אידיאית בין השקפות עולם שונות ובמסגרות של אוריינטאציות פוליטיות-מפלגתיות.

על אף חילוקי הדיעות התגבשו כמה הנחות יסוד כלליות באשר לדרכי מיסודה של היצירה החברתית והתרבותית לפני קום המדינה ולאחר מכן.

א. תחיית התרבות הלאומית עתידה לכלול את כל התחומים, כגון: האמנות, המדע, הלשון והדת. אלה ישגשו ויתפתחו בשילובם של יסודות מסורתיים וחדשים.

ב. כל הקבוצות והשכבות בחברה עתידות ליטול את מלוא חלקן בתהליך זה של יצירה תרבותית. המיסוד התרבותי החל לפני קום המדינה, נמשך לאחר מכן, והתנהל בשלושה מישורים:

א. בתוכן ובצורה של ההווה: הסמלים והמסורת החדשים בתרבות היישוב.

ב. בהפצת הערכים והתרבות בחברה תוך גיבוש דפוסי המסורת והפעילות התרבותית.
ג. בהגדרת התפקידים העיקריים בתחום פעילות התרבות.

בעיית התוכן התרבותי באה לידי ביטוי בשאלת יהודיותה של החברה במדינת ישראל. יהדות זו מצאה את ביטויה בתחומי החיים השונים, כגון: בספרות, באמנות, בחינוך ועוד. ברם, שאלות היסוד שנשארו פתוחות לדיון רעיוני וחברתי-פוליטי צפו ועלו מחדש:

א. לאילו ערכים יהודיים יש לחנך? **ב.** איזה חלק מהמסורת היהודית הוא שיתרום את התרומה הגדולה להוויה החברתית במדינה? **ג.** מה יהיו היחסים בין החברה ותרבותה המתחדשת לבין יהדות התפוצות ומסורתיה?

תשובות לשאלות אלה ניתנו ע"י זרמים רעיוניים, מפלגות ואישים. לדעתנו, ניתן להגדיר ולאבחן שלוש מגמות יסוד:

א. הגישה החרדית-לאומית. הנוקטים גישה זו רואים בתחום הדת את המסגרת החשובה והמחייבת, והיא המאחדת את העם היהודי כולו באשר הוא. התחום הדתי משמע התורה, המצוות וההלכה. על ידי שמירת התורה נשמרה אחדותו של העם היהודי, והיא הערובה לקיומו בעתיד.

ב. הגישה הכנענית – גישה זו מנוגדת לראשונה, ונושאה היו מספר קטן של אנשי רוח, סופרים ואמנים. יחסה השלילי ליהדות התבטא בדרישה, כי על הישראלים (דוק: ישראלים, ולא יהודים) להתנער מכל הזרמים ההיסטוריים היהודיים, המכוונים לגולה. הכנענים שוללים את המושגים "עם יהודי", "תרבות יהודית", "ערכים יהודיים" ואת החיים היהודיים, כפי שנתגבשו בכל שנות הגלות.

ג. הגישה הלאומית בעלת יחס חיובי כללי. גישה לאומית זו שואבת את ערכיה מן המורשת ההיסטורית והתרבותית של היהדות, ובמיוחד מן המקרא. היא מבקשת להחיות מורשת זאת, ובד בבד למוזג בינה לבין המחשבה החדשה והחיים החדשים של תקופתנו. על אף יחסה החיובי הכללי אל מורשת היהדות, הפרידה גישה זאת במכוון את המורשת התרבותית מן היסוד התורני המחייב.

בדברי הגות, ספרות וחינוך בתקופת היישוב תפס המקרא מקום מיוחד; והוא בא לידי ביטוי בתכניות הלימודים. ערכי התנ"ך שהועדפו והודגשו הם לאומיים, מוסריים (מוסר הנביאים), חברתיים ואוניברסאליים. העדפת נושאים אלה נבעה הן ממטרות החינוך הכללי והן כמוצא מן הקונפליקט הפנימי שאליו נקלעו ביחס אל המקרא. מערכת החינוך הממלכתית הלא-דתית במדינת ישראל ירשה את מרכזיותו של לימוד התנ"ך במעשה החינוכי והוסיפה עליו את הממד הלאומי. הדבר בא לידי ביטוי במשנתם החינוכית של המורים, מעצבי החינוך ומחברי תכניות הלימודים. בעקבות תנועת ההשכלה ובהשפעת התפיסה הלאומית החילונית החדשה נתגבש בחינוך הממלכתי גם יחס שלילי אל שאר מקורות היהדות, כמו תורה שבעל-פה והספרות ההלכתית, אשר סימלו בעיניהם את החיים הגלותיים על כל המשתמע מהם.

התנועה הציונית ביקשה לתת פתרון לבעיית זהותו היהודית של היהודי שפרק את עול התורה והמצוות. זאת עשתה בהגדירה את היהדות כלאום בעל עבר ועתיד קיבוצי. הנחת התנועה הציונית הייתה, כי לכשיתקבצו היהודים שמאסו בחיי הגולה במדינה משלהם תתפתח מאליה זהות נפרדת, ואילו הנותרים בגולה יתבוללו. התנועה הציונית ראתה בדת היהודית המסורתית פרי ודפוס של חיים גלותיים, לפיכך אין לה מקום בחברה החדשה. תחת הדת היהודית יבואו תכנים ואידיאלים חברתיים חדשים, כמו עבודה

וכיבוש השממה. ואכן, אידיאליים חברתיים אלו הוצבו וסייעו אמנם במאמץ הלאומי וגיבוש היישוב, ואף מילאו את מקומה של הדת בחיי היישוב. יתרה מזאת, רווחה הדיעה כי תוך כדי העשייה הלאומית והמגע עם העבר הרחוק תחדש הדת היהודית את נעוריה. עם הקמת המדינה הציעה התנועה הציונית פתרון לשאלת היהודים, אך לא לבעיית היהדות. אע"פ שהגישה מתבססת על ההכרה במורשת ההיסטורית והתרבותית של היהדות, היא לא צפתה כי הכרה בלבד אינה התמודדות עם "בעיית היהדות". עם התגשמותו של החזון הציוני המדיני – הקמת מדינת ישראל – החריפה שאלת התוכן היהודי במדינה. הנוער שחונך על ערכי התנועה הציונית קיבל את יהדותו בלי שיקבל את תוכני מורשתה. נוער זה גדל בתוך חלל תרבותי בעל מסגרת מדינית. שאלת יהדותו החריפה ביתר שאת בדור השני, דור ללא כל אחיזה במסורת היהודית, אף לא בצורת משקע של זיכרון. מצב זה הוליד לתופעות רוחניות-תרבותיות שיש בהן מסימני משבר.

ג. התודעה היהודית בתכניות חינוך והוראה

בהנהגת "התודעה היהודית" ביקש משרד החינוך למצוא דרך להגביר את זהותו האתנית היהודית של הנוער הישראלי לאחר שהפשרה הציונית ביחסו ליהדות ולמקורותיה שעליה התחנך לא עמדה במבחן המציאות, במיוחד בשאלת זהותו היהודית.

המושג "תודעה יהודית" זכה לפרשנויות שונות. הודגש כי אין הכוונה לחינוך לערכי דת, ולא לקיום מצוות התורה הלכה למעשה. "התודעה היהודית" פירושה הרצון לדעת ולהכיר את העם היהודי ואת אורחות-חיי, והדגש מושם בשלושה יסודות:

א. היסוד ההיסטורי-לאומי וההווי היהודי, כפי שנתגבש במשך הדורות, כגון: חגים, ימי זיכרון וכדומה.

ב. היסוד הדתי – כגון: אהבת ה', מצוות תלמוד תורה.

ג. היסוד החברתי-מוסרי של אורח-החיים היהודי.

כדי למנוע כל ספק, הודגש, כי אימוץ התודעה היהודית אינו מכוון לקיום המצוות הלכה למעשה, אלא לידיעתן. ידיעה זו נודעת לה חשיבות רבה, כי תכליתה היא לעקור את בורותו של הנוער בנושאי היהדות. תפקידו של ביה"ס מצטמצם אפוא בהקניית ידע מטריאלי בלבד, ללא כל התייחסות ערכית, שמובנה המעשי הוא קיום מצוות, תחום שהוא עניינו של היחיד.

המורים האמורים להקנות את התודעה היהודית תופסים את התודעה כביטוי לשייכות, בידיעה ובהרגשה, לעם היהודי ולמורשתו הרוחנית. כמו כן רובם תופסים את המושג כמתייחס לעבר, להווה ולעתיד במידה שווה, כבעלי תוכן לאומי, כעניינו של כל היישוב ולא של הפרט, וכפונה אל התחום האמוצינאלי והרציונאלי כאחד.

גישה אחרת גורסת, כי "התודעה היהודית" פירושה זיקה חיה למורשת היהדות, זיקה שאין פירושה גאווה, אלא תחושת אחריות. זיקה זו היא חיה כאשר איננה רק לימוד שכלי, אלא גם משפיעה באופן ממשי על אורח-חיים.

דיעה שונה מהפרשנות הלאומית גורסת, כי לאומיות אינה קיימת אלא כשהיא מעוגנת בתרבות, כשהרגש הלאומי הוא אחד מתוכני התרבות ואחד מתוצאותיה. אמנם

"תודעה יהודית" היא הרגשה מודעת של שייכות לעם היהודי, אבל אי אפשר לקבל את הפירוש הסתמי והמרוקן שניתן לה. הרגשת שייכות לעם היהודי משמעה חיים יחד עמו, וחיי יחד של העם הם התרבות בהמשכה וביצירתה. "תודעה יהודית" צריכה אפוא (לפי תפיסה זו) שתהיה ערכית ותכליתית. עליה להיות מעוגנת בזיקה לתרבות שלמה, והיא מחייבת גיבוש תפיסה חינוכית כוללת. שינו אפוא בהבנת המושג "דת" ובפתיחות למשמעותו מנקודת ראותו של האדם בעל ההשקפה החילונית.

הדיון בגישות השונות על מקומם של ערכי היהדות בחינוך הממלכתי מצביע, לדעתנו, על הפרובלמה שעמדה ועומדת בפני בית-הספר העברי הלא-דתי. הוא חתר בנסיונותיו לחנך לערכים, המונחים ביסודה של המורשת היהודית, בלי שייאלץ, בעקבות זאת, להעניק לחניכיו חינוך דתי, להפוך את המורשת היהודית לכוח מחנך. הדבר בא לידי ביטוי במקומם של לימודי היהדות, ובמיוחד התנ"ך, וכן בהנהגת "התודעה היהודית" בחינוך הממלכתי. חתירה זו חייבה הערכה מחודשת של היצירה היהודית. אולם על-אף נסיונותיו לא הצליח בית-הספר במשימה זו.

הנהגת "התודעה היהודית" נידונה במליאת הכנסת. בדיון הועלו הגישות הקוטביות ביחס למהות התרבות היהודית ומקומה בחברה הישראלית. מן הדיון עולה כי הייתה תמימות דעים בדבר הצורך לטפח את "התודעה היהודית", והוויכוח נסב על ה"מה" ועל ה"איך" שיש לכלול בנושא זה, דהיינו: מהי הדרך שבה יפנימו התלמידים את ערכי המסורת היהודית, וכיצד יגשימו ערכים אלה? האם לימודי המנהגים, הדינים והתפילות הוא עניין של קיום מצוות או של רכישת ידיעות בלבד? האם לימוד התפילה הוא לימוד יצירות ספרותיות לאומיות המעוגנות בתולדות העם או חינוך הנוער להתנהגות נאותה בבית-הכנסת, או לפחות בעת ביקור בקהילה יהודית בחוץ-לארץ? בדיון בכנסת נסתמנו שלוש גישות עיקריות:

- א. **גישת מפלגות השמאל.** אלה ראו בהנהגת התודעה היהודית כפייה דתית ובגידה בחינוך לחלוציות וללאומיות.
- ב. **גישת המפלגות הדתיות.** הן שללו את הנהגת "התודעה היהודית", אבל מן הטעם שלימוד יהדות שלא לשמה, שלא על מנת "לשמור ולעשות", נידון לכישלון.
- ג. **גישת מפא"י.** זו חייבה את הנהגת "התודעה היהודית". היא ראתה בה תשובה מספקת לבעיית יחסו של הנוער כלפי מורשת היהדות, ההיסטוריה היהודית ותפוצות העם בגולה.

ביצוע התכנית להעמקת "התודעה היהודית" תלוי, כמו כל רעיון חינוכי, בעמדת המורים. בידי המורים להביא ליד הצלחת התכנית, ובכוחם להכשילה. הקריאה להנהגת התודעה עוררה הד ותסיסה בקרב ציבור המורים. היו שהזדהו עם עצם התביעה, אך ביקשו להעמידה לא על הדת ועל המצוות המעשיות, כי אם על מצוות שבין אדם לחברו. אחרים שללו את התכנית וראו אותה כנוגדת את השקפת עולמם. אלה סברו, כי שקר יעשו בנפשם אם ינסו לחנך לערכים שאין הם חיים לאורם.

תכנית הלימודים לתודעה יהודית כללה שלושה תחומים:

- א. הבלטת תקופות, מאורעות ודמויות בדברי הימים של עם ישראל, לשם העמקת ההכרה ברציפות קיומו של העם, אופיו, יכולת עמידתו והישגי יצירתו.
- ב. הכרת העם היהודי בתפוצות, מעמדו המדיני, הכלכלי והתרבותי, וטיפוח הזיקה אליו.

ג. השרשת הנוער במורשת היהדות ע"י הגברת לימוד התורה באמצעות הנהגת פרשת השבוע בכיתות הבינוניות והגבוהות של ביה"ס היסודי; שיטתיות וקביעות בלימוד האגדה; טיפוח הווי חברתי בזיקה לשבת, למועדי ישראל ולימי הזיכרון; שימוש בתאריך העברי; לימוד קטעי תפילה מן הסידור והמתחור.
מן הדיונים של אנשי חינוך שהופקדו על טיפוח התודעה עולה, כי מטרות התכנית הן אלה:

א. טיפוח הזיקה וההשתייכות לעם היהודי בארצות פזוריו, להיסטוריה היהודית על כל רבדיה, כשבמרכזן אחדות העם היהודי, הבטחת קיומו ושותפות הגורל, תוך מאמץ למצות מתוך המורשת היהודית ערכים מנחים בעלי משמעות אנושית, לאומית ומוסרית גם מעבר למחלצות דתיות.

ב. טיפוח הזהות הישראלית-יהודית של הנוער בישראל, כך שלא יראה את ישראליותו כמנוגדת לזהותו היהודית, כי אם נובעת ממנה, שיראה את עצמו כיהודי הגאה בישראליותו.

ג. התודעה תשמש קטליזטור שיביא לאינטגרציה של תהליך הלימוד והחינוך במערכת החינוכית, וכל מקצועות הלימוד על מטרותיהם יקבלו השראתם מרעיון התודעה.

ד. לטפח – נוסף על הצד האינטלקטואלי – את ההכרה הפנימית וההזדהות הנפשית של הלומד עם מורשת היהדות.

ה. הגברת תחושת הרעיון "כל ישראל ערבים זה לזה".

חומר הלימודים שהציעה התכנית היה משלושה תחומים:

1. התחום ההיסטורי. יש ללמוד את ההיסטוריה של עם ישראל. התכנית אינה מציעה חומר לימודים, והיא מפנה את המורה לחומר הלימודים שפורסם בתכנית הלימודים הרשמית לכיתות ה'ח' משנת תשט"ז.

2. התחום התרבותי. יש ללמד בכיתות ב'ח' הווי ומנהגים, תגים ומועדים. פרק זה הוא בבחינת חידוש לעומת תכנית הלימודים הרשמית משנת תשט"ז, וכולל רשימת מקורות הקשורים לשבת ולמועדי ישראל – מן התורה ומן המשנה והאגדה; פרקי תפילה מן הסידור והמתחור; רשימת מנהגי הבית היהודי; מושגים ומונחים ביהדות לכיתות השונות. בצד המקורות והמונחים ביהדות מציינת התכנית רשימה של נושאים ביהדות, כגון: בר-מצוה, ראש חודש, ארבעת הצומות.

את ההישגים הנדרשים ואת דרכי ההוראה מותירה התכנית לשיקוליו של כל מורה.

3. תחום יהדות התפוצות. התכנית מניחה, כי הגברת זיקתו המוסרית של הנוער אל העם בתפוצות תיעשה באמצעות הנהגת מקצוע לימוד "ידע העם" בכיתות ז'ח' של בתי-הספר היסודיים. הלימוד יכלול הקניית ידיעות על מעמדה המדיני, החברתי, הכלכלי והתרבותי של יהדות התפוצות, וכן יחסי הגומלין בינה לבין מדינת ישראל. תכנית הלימודים להעמקת התודעה היהודית נידונה ובוקרה בגופים ובחוגים שונים. היו שראו בה:

א. תכנית הלוקה במליצות יתר, הנראות כמס-שפתים כלפי התרבות היהודית.

ב. התכנית אינה מגובשת כהלכה, מטרותיה אינן ברורות, ומשום כך אינה יכולה להתמודד באופן רציני עם בעיות ערכיות העומדות בפני החברה בישראל.

- ג. מגמת התכנית היא לחנך חינוך דתי בבתי-ספר ממלכתיים.
- ד. לדעתנו, מטרת התכנית אין בהן כל השקפת עולם ברורה.
- נראה שהתכנית מצביעה על הצורך בטיפוח הזיקה למורשת היהדות, לעם היהודי ולהיסטוריה שלו, בלי לעמוד בניסוח מטרת ברורות שיכוונו להגשמת רעיון זה. המטרות אינן יכולות להצביע על התנהגותו הצפויה של הלומד בתחום הערכים והעמדות שירכוש בלמידתו. הניסוח הכוללני של המטרות מטעים את הנצפה מהלומד בתחום הידע בלבד. כמו כן אין המטרות מנוסחות ניסוח אופראטיבי ואינן מבחינות בין רמות בתי-הספר, אלא משותפות לביה"ס היסודי, התיכון, ולבתי-מדרש למורים ולגנות. יש מקום אפוא להסיק, כי ניסוחן הכוללני והמופשט מלמד על אי-הנכונות ואי-היכולת להתמודד באופן ברור ואינטלקטואלי עם שאלת זהותו היהודית של הצעיר החילוני במדינת ישראל.
- מערכת החינוך הממלכתי נקלעה למשבר ולמבוכה רוחנית ביחסה למסורת היהודית. בנסיונה להתמודד עם בעיה זו, באמצעות העמקת "התודעה היהודית", מצאה עצמה נבוכה וחסרת יכולת הכרעה. עדות למצב זה ישמשו מטרת התכנית. עיון בתכנית מעלה, לדעתנו, כי התכנית להעמקת התודעה אינה מעלה שאלות נוקבות האפייניות לחברה בישראל, ואשר עמהן חייב הנוער להתמודד כדי לבנות לו השקפת עולם.
- א. אין נשאלות בתכנית שאלות מרכזיות של החיים במדינת ישראל – כגון: מה דמות צריכה להיות לעם היהודי ולחברה בישראל? שאלת הדת והמדינה ומקומה של התרבות היהודית בחברה הישראלית; שאלת הזהות היהודית של הנוער הגדל במדינה; מקומם של ערכים ותכנים יהודיים במערכת החינוך היהודי הממלכתי.
- ב. התכנית מבוססת במידה רבה על פרקים סלקטיביים, וקיים החשש שתיווצר בפני התלמיד תמונה בלתי מדויקת של עברו של העם היהודי, של תרבותו ושל עולם ערכיו.
- ג. לא ברור אם התכנית היא בבחינת הצעה בלבד או אולי היא מחייבת בצד תכניות הלימודים הרשמיות.
- ד. נושא החינוך היהודי, אשר שימש במשך דורות גורם מרכזי לצדה של הדת בשמירה על הצביון והמסורת היהודית, אינו מוצא את מקומו הראוי בתכנית. היעדרם של הנושאים הללו מחזק את השערתנו, כי התכנית ביקשה להגיש לתלמיד מבחר ידיעות כלליות על הווי ומנהגים יהודיים תוך דגשים פולקלוריסטיים בלי להפגישו עם בעיות עקרוניות שיצטרך להתמודד אתן כיהודי במדינת ישראל.
- ה. המגמה המסתמנת מן התכנית הייתה, לדעתנו, לאזן את המגמה החינוכית הכוללת של ההתנגדות ליהדות בחברה הישראלית החילונית. תקוותם של בעלי התכנית הייתה להשיג את האיזון ע"י הדגשתם המחודשת של שלושה אלמנטים, שהיו, לדעתם, בחינוך זה מכבר: **דעת** – תוספת שעות ונושאים במגמה לבער את הבערות בנושאי יהדות; **הדגשת הערכים הלאומיים** המעוגנים ביהדות והעם היהודי; **להחזיר את הרגשת ההשתייכות** לעם היהודי כחלק בלתי נפרד מן ההשתייכות לעם ישראל. ספק רב אם עלה בידי התכנית להצביע על הישגים משמעותיים בתחום זה.
- ו. אנו רואים בתכנית ניסיון ליצור פתיחות בחינוך הממלכתי כלפי היהדות, בעוד שהוא נשאר ברובו המכריע בעל יחס שלילי כלפי האמונה הדתית.
- ז. לדעתנו, התכנית יכלה להצליח, אילו ניהל ביה"ס הממלכתי התמודדות

אינטלקטואלית עם מקורות היהדות, עם האמונה הדתית שהיא חלק אינטגרלי מן היהדות, ואילו לא הפריד בין הדת לבין ערכי היהדות, אורח החיים, הווי ומנהגים. ח. יוזמיה של התכנית לתודעה יהודית, שבה תלו תקוות רבות, לא עקבו אחר ביצועה הלכה למעשה.

ד. המרכז לטיפוח התודעה היהודית

הטיפול בנושא "התודעה היהודית", למן החלטת הממשלה בדבר הנהגת התכנית בחינוך הממלכתי (י"ח במרחשוון תשט"ז), היה בידי ועדה ציבורית שמונתה ע"י שר החינוך, וחבריה היו סופרים, מחנכים, אישי ציבור ואנשי משרד החינוך. ועדה זו פעלה כגוף מייעץ ומכוון את טיפוחה של התודעה במערכת החינוך הממלכתי עד לשנת 1964. בשנת 1964 הוחלט ע"י השר ז' ארן על הקמת המרכז לתודעה יהודית במשרד החינוך שיטפל בכל נושא התודעה היהודית וטיפוחה בבתי הספר הממלכתיים.

תפקידי המרכז היו:

- א. ניסוח מפורט של הנושאים המהווים את תוכנה של התודעה.
 - ב. הגדרת הנושאים והעניינים המשתלבים בתכניות הלימודים.
 - ג. סימון פרקים בתכניות לימודים בכל הכיתות, הדורשים הדגשה מיוחדת, ביחוד בהיסטוריה ובספרות.
 - ד. עיבוד תכנית מפורטת לפי שנות הלימודים של הפעילות אשר מחוץ לתכנית הלימודים. תכנית זו תהיה חובה בכל בית-ספר.
 - ה. הכנת חומר לימודי וחומר עזר למורים.
- פעילותו של המרכז בשנותיו הראשונות הצטיינה באינטנסיביות במספר תחומים: ארגון וביצוע השתלמויות מורים בנושאי התודעה; חוגי מחנכים; פעילות בקרב תלמידי בתי הספר – ארגון כנסים, תערוכות וכדומה; פעילות בקרב ההורים – פתיחת חוגים שבהם עסקו בנושאי התודעה, הווי יהודי, השבת וחגי ישראל ומועדיו; הוצאת ספרי הדרכה למורים ולגנות בנושאים: מועדי ישראל, מנהגי עדות וכו'.
- קשה היה לנו להעריך אם אכן השיג המרכז את יעדיו, שכן פעילותו העיקרית, לדעתנו, אמורה הייתה להיות בתחום הערכי, תחום הקשה למדידה. אשר לפעילותו השוטפת של המרכז, הדיעה הכללית שנשמעה בדיונים במרכז הייתה שאכן המרכז הצליח. נראה שהמרכז אמנם הצליח בהחדרת נושאי התודעה לתודעתם של המורים ולשינוי בעמדתם במשימות של "גשר" לעבר ו"גשר" לתפוצות. לא כן לגבי המסורת. בתחום זה עדיין רבתה התהייה. המרכז ניסה לעסוק בקונסרבציה של ערכי היהדות יותר מאשר בהחייאתם. משום כך נדחף אל הקונפליקט שבין הדגשת הפולקלור על סממניו הדתיים מכאן, לבין הפחד שמא תתחדש תיאולוגיה דתית.
- השם "המרכז לטיפוח התודעה היהודית" זכה לדיון בישיבות המרכז ובמשרד החינוך, ובהם הוצעו שמות שונים למרכז. הוויכוח על שם המרכז וההצעות השונות מצביעים, לדעתנו, על הבעייתיות וההתלבטויות שליוו את נושא התודעה, תכניו ומגמותיו. עובדה זו מחזקת את הנחתנו, כי המרכז לא ביקש לטפח את ערכי-היהדות, אלא להדגיש הווי ומנהגים פולקלוריסטיים ביהדות. המאפיין את השמות שהוצעו הוא

שאינם מגדירים למעשה שום מטרה ודרך פעולה, אלא הם שווים לכל נפש, והצד השווה שבהם הוא שבכולם אין צירוף המלים "תודעה יהודית".

למרכז קמו עוררין מקרב הנהלת משרד החינוך. בין השנים 1971-1974 הוגשו הצעות שונות לריאורגניזציה במבנהו הארגוני וכפיפותו למחלקות שונות במשרד. על אף נסיונותיהם של חברי המרכז לשמור על עצמאותו כיחידה נפרדת, לא עלה הדבר בידיהם. התבטאותם של שר החינוך והמנכ"ל בנושא התודעה שנכשלה לדעתם רק הגבירה את תהליך הנסיגה במעמדו של המרכז ובמעמד חבריו. כן נערמו בפני המרכז קשיים ארגוניים ששיתקו את פעילותו, גרמו להתפטרות יו"ר המרכז ולסגירתו הסופית.

ה. האם הצליחה התכנית?

האם הנהגת "התודעה היהודית" בחינוך הממלכתי הצליחה? קשה להגיע למסקנה חד משמעית. קברניטי החינוך תלו תקוות בהנהגתה של התודעה. הם ביקשו לתת תשובה להווייה התרבותית-חברתית, לשאלת זהותו הלאומית של הנוער, להחדיר את ההשתייכות לעם היהודי בכללו. ומעל לכול ביקשו ליצור מעין קונסנוס לאומי, בהיעדר תמימות דעים, בדבר מקומה של התרבות היהודית המסורתית במדינת ישראל. עיון במסמכים שבדקנו מורה, כי התודעה היהודית לא הגשימה את מטרותיה. היא נחלה כישלון במיוחד לגבי החלק של השרשרת המסורת היהודית בקרב הנוער. הסיבות העיקריות לכשלונה של התודעה, לדעתנו, הם:

א. מערכת החינוך בהנהגת התודעה ביקשה לחנך לערכים חינוכיים השאולים מן היהדות, לאחר שרוקנו ממשמעותם הדתית, ונתפסו כתרבות עממית, פולקלור התלוש מהקשרו המסורתי-דת.

ב. בורותם ויחסם השלילי של המורים לתוכני התודעה.

ג. חילוקי דיעות בדבר מקומה של התרבות היהודית במדינת ישראל.

שביד ("מהי תודעה יהודית", ידיעות אחרונות: 20.7.73; 27.7.73; 3.8.73; 10.8.73) קושר את הנהגת התודעה וכשלונה בגישת אחד העם לשאלת התרבות היהודית, גישה שביקשה ליצור אינטגרציה לאומית של תכנים, שמקורם במורשת היהדות ובמורשת האירופאית במסגרת יהודית כוללת. גישה זו, הנוטלת תכנים דתיים ממקורם ומתרגמת אותם ללשון חילונית, לא תוכל, לדעת שביד, לעמוד במבחן המציאות, וכשלונה הוא ודאי.

משרד החינוך, באמצע את גישת אחד העם, ויתר מלכתחילה על השאיפה לתרבות אינטגרטיבית. הנחת היסוד שבגישה הייתה שהמסגרת הכוללת של ההוראה בביה"ס היא עניין לעצמו, והמסגרת הפרטית של לימודי היהדות, הערבים לתודעה, היא עניין לעצמו. הואיל וכך לא היה לה, לתכנית זו, מלכתחילה, שום סיכוי להצליח, כי חינוך יכול להצליח רק כשהוא מבטא תפישה כללית ומתממשת במסגרת כוללת.

ו. סיכום

במאמרנו זה ניסינו לבדוק את הנהגת "התודעה היהודית" במערכת החינוך הממלכתי, הרקע להנהגתה, תכניות לימודים שחוברו ופעילות המרכז לטיפוחה שהוקם

במשרד החינוך לשם כך. בנתחנו את הנושא הגענו למסקנות אלה:

1. הרקע להתעוררות התודעה כרוך בשני גורמים מרכזיים:
 - א. ערכי "דור המייסדים" (בעיקר העלייה השנייה) כיוונו אותו להקדיש את חייו לבניית עולם חדש וחפשי, עולם שבו יתרחקו הבנים מן העבר, שהמייסדים מרדו בו. לפיכך העלימו מבניהם את ייחודם של החיים היהודיים בגולה על השלייה והחיוב שבהם כאחד.
 - ב. "דור המשך", דור הבנים, אשר גדל על ברכי החינוך הציוני והלאומי, נקלע שנים לא רבות לאחר הגשמת החזון הציוני למבוכה רוחנית ביחסו לזהותו היהודית, למורשת היהדות ולתפוצה היהודית בגולה.
2. בהיעדר מטרות בלימודי היהדות בחינוך הממלכתי, מצאה עצמה מערכת החינוך נבוכה: כיצד לחנך חינוך יהודי? אילו הדגשים להדגיש בחינוך ערכי זה? מחמת היעדר תשובה לשאלות אלה הדגישה מערכת החינוך החילונית את לימוד התנ"ך (בעיקר רעיונות אוניברסאליים ומוסר הנביאים).
3. הדור הצעיר, שלפני קום המדינה נתחנך על ברכי התנועה הציונית, לא נתלבט במיוחד בשאלת זהותו היהודית. לגביו הייתה הזהות עובדה, ולא אידיאולוגיה. לא כן הדור שגדל אחר קום המדינה; זה קיבל את עובדת יהדותו בלי לספוג את ערכיה ותכניה. דור זה עומד בפני שאלת זהותו היהודית במלוא חריפותה בלי יכולת להתמודד עמה, מחוסר ידיעה. בהנהגת "התודעה היהודית" ביקש משרד החינוך למצוא דרך להגביר את זהותו האתנית היהודית של הנוער הישראלי, לאחר שהתפיסה הציונית שעליה התחנך לא עמדה במבחן המציאות.
4. המושג "תודעה יהודית" זכה לפירושים שונים, תוך הדגשה שאין הכוונה לקיום המצוות, כי אם לידיעת הדברים בלבד. ידיעה זו נודעת לה חשיבות רבה, כי תכליתה היא לעקור את בורותו של הנוער בנושאי היהדות.
5. בהנהגת התודעה היהודית ביקשה מערכת החינוך למצוא מוצא מן המבוכה הרוחנית שאליה נקלעה. הודגש הצד הפולקלוריסטי שביהדות, שאין בכוחו לדעתנו להעמיק את תודעתו היהודית של הנוער, שכן הדגשת פולקלור אינה התמודדות עם בעיות ערכיות שהיהדות מציבה בפני הלומד.
6. "התודעה היהודית" ביקשה ליצור בקרב הנוער החילוני הזדהות עם ערכי היהדות בדרך אמוציונאלית. קשה, לדעתנו, לחנך לערכי היהדות על ברכי חוויה בלבד, ללא נטילת חלק באותה תרבות יהודית.
7. מיקוד התכנית לתחום לימודי אחד, ביעור הבערות של הנוער בנושא יהדות – הווי ומנהגים דתיים כנושא העומד בפני עצמו – דן את התכנית כולה מלכתחילה לכישלון.
8. התודעה היהודית ודרכי טיפוחה דורשות בירור רעיוני מעמיק תוך הצבעה על בעיות ודרכי פתרון. זאת מאחר שלהנהגתה יש השלכות חשובות מאוד בתהליך החינוך היהודי של הנוער, בעית זהותו היהודית ויחסו אל יהדות התפוצות. דיונים מעין אלו לא נערכו, ועל כל פנים לא מצאנו להם עדות במסמכים הרבים שבדקנו.

9. תכנית הלימודים בתודעה התמקדה, בנוסף על הפולקלור היהודי, גם בנושאים של חגי ישראל ומועדיו. לא היה ברור מה היו השיקולים לבחירתם של התכנים שהתכנית הציעה. נראה שהיה זה אוסף של תכנים, מושגים ומונחים ביהדות ללא כל קשר וללא רעיון מגובש.

10. הצלחת התכנית קשורה בהכרח בשינוי עמדת המורים כלפי תוכני התודעה, שכן הם אמורים להנחילה לדור הצעיר, ומכך התעלמו מחברי התכנית. מלבד ארגון השתלמויות בנושאי התודעה לא נעשה שום ניסיון רציני להתמודד עם שינוי עמדות ועם יחס המורים למקורות היהדות. היעדר כזה אינו נותן סיכוי להצלחה.

11. המטרות שתכנית הלימודים בתודעה לא היו מנוסחות בצורה ברורה שיצביעו על השינוי בהתנהגות הלומד לאחר שילמד את הנושאים המוצעים בתכנית.

12. הנהגת "התודעה היהודית" בחינוך הממלכתי, נחלה, לדעתנו, כישלון, במיוחד לגבי החלק הדין במסורת היהודית, שכן ערכי היהדות רוקנו ממשמעותם הדתית והוצגו בצורה פולקלוריסטית. פולקלור אינו גורם חינוכי. אמנם אורת החיים הדתיים מלווה גילויים פולקלוריסטיים; אבל אם מבטלים את התוכן הדתי, ומקיימים את הפולקלור בלבד כיסוד לחינוך, אין לו כל סיכוי להצלחה.

13. המרכז לטיפוח התודעה היהודית שהוקם לצורך זה הצליח אמנם בארגון השתלמויות מורים, בהבאת הנושאים לתודעתו של ציבור המורים וההורים עיי פרסומים, כנסים וכד', אך ספק אם הצליח במיוחד לגבי נושא המסורת היהודית. בתחום זה רבתה התהייה בין המורים: היו שתפסו זאת כרנסנס דתי בנוסח רפורמי; והיו כאלה שנתפסו לצד הפולקלוריסטי. זאת ועוד: המרכז ניסה לעסוק בקונסרבציה של ערכי היהדות יותר מאשר בהחייאתם.

